

דרור חובר

יחסי תושבי כפר השילוח עם שכניהם הערבים (סלואן) במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים¹

עולי תימן הראשונים התיישבו בעיר העתיקה ואף בשכונות הפריפריה של ירושלים, שגבלו בכפרים ובשכונות ערביים; יחסיהם עם שכניהם הערבים והתמורות בעולם הערבי השפיעו רבות על טיב הקשרים בין האוכלוסיות, ואלה ידעו עליות ומורדות. במאמר זה נדון ביחסים המורכבים בין הצדדים ובאינטראקציה ביניהם בשנים תרמ"ד-תרפ"ט (1884-1929). כן נתאר את השתלשלות המאורעות שהובילו לפינוייה הראשון של שכונת כפר השילוח ואת התייחסות גורמי השלטון השונים למצבם של המפונים ולרכוש שנותר בשכונות הללו.

יחסי היהודים ושכניהם הערבים לפני שנת תרפ"ט (1929)

המתישבים הראשונים שהשתכנו במערות ליד כפר השילוח הערבי (סלואן) בשלהי שנת תרמ"ד (1884) היו בני משפחת עמר אלנהארי. הללו התקבלו בתחילה באדישות ולאחר מכן ברצון על ידי חלק משכניהם הערביים. הדבר נבע ממספר סיבות. ראשית, שפת הדיבור של המתישבים הייתה דומה לזו של הערבים. שנית, בני משפחת עמר אלנהארי היו אומנים וחרשי ברזל, ותושבי סלואן השתמשו בשירותיהם. השירות היה מחד גיסא מהיר ומקצועי, ומאידך גיסא השכר שנטלו על מלאכתם היה נמוך. ומשכך, נוחה הייתה להם לתושבים

1 מאמר זה הוא פרק מחיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה שכותרתו: "עולי תימן בשכונות ירושלים בשנים תרמ"ב-תש"ח (1881-1948): חזון, מציאות ואכזבה" בהדרכתו של פרופ' אהרן גימאני מהמחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

הַרְנִינוּ גוֹיִם עַמוֹ, כִּי זֶם עֲבָדוּ יְקוֹם;

וְנִקֵּם יְשִׁיב לְצַרְיוֹ, וְכַפֵּר אֲדָמָתוֹ עַמוֹ.

נפש ליקיר הקהילה, סרן נתן הי"ד, בן דוד ולימור כהן יבדל"א, שנפל חלל אור לכ"ה בתמוז ה'תשע"ד, במבצע "צוק איתן", בהגנתו על העם והמולדת. בן 23 היה בנופלו. תנצב"ה. יחי זכרו ברוך, וחבל על דאבדין!

המקומיים זמינות השירות, המקצועיות והמחיר השווה לכל נפש ביחס לקבלת שירותי חרשי הברזל שבעיר העתיקה.²

אך היו בין הערבים גם כאלה שלא ראו בעין יפה את התבססות היהודים באזורם, והחלו לחרוש עליהם רעה. ראשית, הראו להם פנים מאיימות וחיפשו דרכים להתנכל להם. לא עברה תקופה קצרה ונער מבני המשתכנים הותקף על ידי אחד מתושבי סילוואן. הנער השיב מלחמה והניס את התוקף. ניסיון התגרות נוסף היה בעצם נתינת פגיון לתיקון לאבי המשפחה. עוד באותו לילה בא בעל הפגיון באמתלה לקחת את הפגיון, וניסה לתקוף את אבי המשפחה. בניו השתלטו במהרה על התוקף, כפתוהו והשאירו אותו לילה שלם במערה. בבוקר קראו בני המשפחה לבני הכפר ואמרו להם בזו הלשון:

שכנים נכבדים, מבקשים אנו לחיות עמכם בשלום ושלוחה כיאות לאנשים טובים, אבל הפתגם העתיק אומר: הקורא בלילה שנוא; אם יש לו עסק אלי – יבוא ביום ואכירנו עין בעין, ואל יבוא בחצות לילה כגנב במחתרת; ועתה קחו לכם אותו בטובתכם ותזהירוהו שלא יחזור עוד לגנותו.³

מעשה זה גרם להדים בקרב תושבי סילוואן ובכפרי הסביבה. הדבר נבע מהעובדה שהערבים הכירו את משפחת עמר אלנהארי. האחרונים הציגו את עצמם מיוצאי מחוז אַרְחַב שבתימן. באזור זה התגוררו יהודים וערבים כאחד, שלא סבלו שלטון זר. תושבי סילוואן שמעו וידעו כנראה על אומץ לבם של תושבי מחוז זה: "הערבים היו מספרים על גבורת זרועם של יושבי המערות ואצילות רוחם, וככה אמרו הנבונים בהם, 'לא יהודים סתם הם אלה, כאותם הפוחדים לגור עם ערבים. הם צאצאי יהודי כַּיְבָר שעליה יספרו אבותיהם אגדות גבורה רבות'".⁴ תושביה הערביים של סילוואן רחשו כבוד למשפחת עמר אלנהארי. יחסי עבודה ותשורות הדדיות התנהלו ביניהם, ופתחו פתח להקמת שכונה יהודית מאוחר יותר.⁵

2 ראו י' זרחי, כפר השלח, תל-אביב תש"ח, עמ' 97-98; א' עובדיה, "זכרונות ר' יוסף מצימוני על עליית בית אביו לארץ בשנת תרמ"ב", נתיבות תימן וציון, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 237; י' טובי, "זכרונות רבי יוסף מצימוני על העליות הראשונות מתימן לארץ ישראל", תימא ח (תשס"ד), עמ' 122-123; מ' עלי-פדואל, בסערות תימן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 101.

3 זרחי, שם, עמ' 99.

4 עלי-פדואל (לעיל, הערה 2), עמ' 102-103.

5 זרחי (לעיל, הערה 2).

התגוננות מפני גנבות

בעת שהוקמה שכונת "עזרת נידחים" בכפר השילוח, סבלו התושבים ממכת גנבות. הגנבים תושבי הכפרים מסביב פעלו בשיטה קבועה. הם זיהו את החלשים מבין הדיירים, המתונו עד שעת לילה מאוחרת, ובאמצעות כלי נשק איימו עליהם ושדדו את בתיהם. מנגד, פיתחו המתדיישים מנגנון משלהם להגנה ולהרתעה: "בכל מחיצת קיר עשוי נקב קטן וחוט מושחל בו, קשור לפעמון קטן, פעמון בחדר, פעמון בחדר; ובשעת סכנה, בנפול דבר בקצה הבתים, רחש גנבים או אימת שוללים, מושך אדם בחוט המצילה וכל הפעמונים נרעדים חרש, ויושבי הבתים נזעקים לעזרה".⁶ מנגנון הגנה זה הוכיח את עצמו בזמן אמת. בשעה שניסו גנבים להיכנס לאחד הבתים השתמש בעל הבית במנגנון האזעקה. תושבי הבתים יצאו מבתיהם, הקיפו את המבנה והפתיעו את הגנבים מאחוריהם. הללו פורקו מנשקם, נקשרו ונאסרו באחד הבתים. למחרת בשעות לפני הצהריים, לעיני תושבי סילואן, הובילו תושבי כפר השילוח את הגנבים למשטרה העות'מאנית בירושלים.⁷ תושבי סילואן נרתעו מתגובתם של המתדיישים תושבי כפר השילוח.

להתנהגות המתדיישים היהודים יש להוסיף משקל נוסף. בכל מענה שנתנו תושבי כפר השילוח כלפי תקיפותם של תושבי סילואן ושל ערבים מכפרי הסביבה, "הייתה הממשלה הטורקית לצד היהודים התימנים".⁸ מצב אידיאלי זה לא ארך זמן רב. את עליית המדרגה בחוסר הביטחון של המתדיישים בכפר השילוח חשפו התושבים במכתב שהופנה אל ד"ר משה גאסטר בשנת תרס"ח (1908) בזה הלשון:

ובכל לילה יבואו שודדים עלינו לשלול שלל ולבוז בו. ואין בידינו כלום להעמיד לנו שומרים בשכירות כיתר המושבות [...] כי זה המקום רחוק מירושל"ו [=מירושלים, תיבנה ותיכונן] כאלפים אמה, מקום לסטים וחיות רעות. ומתפחדים בכל יום ובכל לילה, מבלי חונן ומרחם, ואין משגיח עלינו.⁹

6 זרחי (לעיל, הערה 2), עמ' 128.

7 עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 240–241; טובי (לעיל, הערה 2), עמ' 125–126.

8 שם, עמ' 126; עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 241.

9 "רצהבי, "ליחסי התימנים והספרדים בירושלים בשנת תרס"ח", שלם ד (תשמ"ד), תעודה ג', עמ' 540–542.

מנגנון ההגנה שהגו תושבי המקום לא עמד להם בשנה זו. תקיפותם של השודדים כללה חדירה לבתי השכונה דרך הגגות תוך הסרת הרעפים, והכאת תושבי הבתים. תושבי שכונות אחרות בירושלים התגוננו מפניהם באמצעות שכירת שומרי לילה, בעוד שתושבי כפר השילוח לא יכלו להרשות זאת לעצמם מפאת העוני והדלות. הללו פנו בבקשת הגנה על התושבים, על רכושם ועל בתיהם.

מאורעות שנת תר"ף (1920)

תושבי כפר השילוח, שחייהם עם שכניהם הערבים ידעו עליות ומורדות, החלו לחוש חוסר ביטחון ואיום מצד התושבים הערבים של כפרי הסביבה. ביום כ"ט בסיון תר"ף (15.7.1920) שלחו ראשי המתיישבים מכתב אל מנחם אוסישקין,¹⁰ ופירטו בו את תחושותיהם לאור המצב שנוצר:

כפי ששמענו על דבר השמועה המצלצלת ברחובות ירושלים, שהערבים מתכוונים שוב פעם להתנפלות ביום ה' זה אחר הצום שלהם; הננו פונים אליו בבקשתינו זו שישלח לנו שוטרים אחדים, אנגלים או עברים, שיגינו עלינו על כל מקרה שהוא. ועוד דבר, הערבים פה מרשים לעצמם ומבטאים דברים כנגדנו באופן נורא.¹¹

מעצם הפנייה לאוסישקין שנתיים לאחר הפנייה אל ד"ר משה גאסטר משתמע ששום סיוע לא הגיע אל תושבי כפר השילוח בעקבות פנייתם הראשונה. תושבי כפר השילוח, המעטים מול רבים המקיפים אותם, מפנים בקשה להקצאת שוטרים להגנתם. הללו מתאוננים בפני מנחם אוסישקין על הזנחת הגנת המקום בנוסף על המצב הכלכלי הקשה.¹² יש מקום לשער שאכן הפעם נשלחו שוטרים להגנת יהודי כפר השילוח מפני המתפרעים הערבים. למרות המצב הביטחוני המידרדר המשיכו יחסי שכנות טובים יחסית בין המתיישבים הוותיקים לתושביה הערבים של כפר סילואן. אחת ההוכחות לכך היא נכונותו של המואזין בכפר סילואן להתלוות לסיורי פרחי הוראה בסמינר

10 מנחם אוסישקין (תרכ"ג-תש"ב, 1863-1941), נולד בעיירה דוברובנה שברוסיה הלבנה. היה מראשי הציונות, איש "חובבי ציון" וראש לקבוצה שכונתה "ציוני ציון". הוא פעל רבות בקונגרסים הציוניים, יזם וניהל את "הכנסייה הארצישראלית", הקים מוסדות שונים של התנועה הציונית ועמד בראש הקרן הקיימת לישראל.

11 א.צ.מ: L3/207.

12 שם.

למורים על שם דוד ילין בירושלים. השייח' עיסא, אשר שימש מורה לכתיבה ולדיבור ערבי בסמינר למורים בראשית שנות העשרים של המאה העשרים, ניאות להצטרף אליהם לסיור לימודי ולטבילה במעיין השילוח פעמים מספר, תוך הבטחה להגן על המטיילים מפני נוער פורע מתושבי סלואן.¹³

היחסים בין התושבים היהודים לערבים בשכונות היו מושתתים בעיקר על תנאים ועל הסכמים ביניהם. תושבי כפר השילוח קבעו את דרכם דרך המלך ולא דרך הגינה השייכת לתושבי סלואן. עם זאת, תושבי סלואן הערבים נמנעו מלטייל על בור המים ועל גגות הבתים שבכפר השילוח. הסכמים אלו נמשכו חודשים מספר. שינוי במגמה אנו מוצאים כאשר הפרו תושבי סלואן את התנאים והחלו לטייל בתוך המושבה. כשנשאלו למעשיהם, טענו ש"אנחנו שכנים וכאחים טובים". משכך, החלו המתישבים היהודים לעבור דרך הגינה השייכת לתושבי סלואן. מאוחר יותר התחילו תושבי סלואן לאיים על תושבי כפר השילוח לבל ישתמשו במי השילוח.

מתישבים חדשים החלו לבוא להתגורר בבתי "עזרת נידחים" בכפר השילוח. ביום ו' בתמוז תרפ"ג (20.6.1923) נשלח מכתב אל מר שמואל לופו,¹⁴ ובו גוללו תושבי כפר השילוח את סיפורי התנכלות ערביי הסביבה למתיישבים החדשים. מקרה אחד אירע בערב ג' בתמוז תרפ"ג (17.6.1923). אנשים חדשים שבאו מן העיר העתיקה להתגורר בבתי "עזרת נידחים" עברו דרך הגינות ערבים פגשו אותם והיכו אותם במקלות ובאבנים בטענה שאין להם רשות לעבור דרך הגינות והערוגות. חלק מן האנשים פנו לשוטרים שהיו במקום. אלה תפשו את המכים ורשמו את שמותיהם ואת שמות המוכים. ערבים תושבי הכפר שבו למקום ואיימו על המוכים להשלים עם המכים, ואם לא יהרגו את שלושת המוכים. המוכים השלימו בעל כורחם כדי להציל את עצמם מן הסכנה. מקרה נוסף אירע ביום המחרת, ד' בתמוז תרפ"ג (18.6.1923). המתישבים החדשים עברו בדרך המלך ופגשו אנשים ערבים עם נשיהם וילדיהם. אלה

13 א' שמואלי, זהב בירושלים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 44-46.

14 שמואל לופו (תרכ"א-תש"א 1860-1941), יליד בולגריה. השתלם בבית המדרש למורים של חברת כ"ח בפריז. ניהל את בית הספר החקלאי מקווה ישראל בשנים תרס"ג-תרע"ג. לאחר התפטרותו של אלברט ענתבי מונה לופו למנהל בית הספר למלאכה של חברת כ"ח בירושלים. לאחר כיבוש הארץ על ידי הבריטים עמד בראש העדה הספרדית. הוא היה חבר אספת הנבחרים הראשונה לארץ ישראל והוועד הלאומי, מעסקני ועד הסיוע האמריקאי בירושלים, חבר ועד הנשיאות של ועד העיר ועוד. בשנת תרפ"ח (1928) העתיק את מגוריו לצרפת ושם נפטר.

האחרונים רגמו אותם באבנים תוך השמעת קללות, חרפות וגידופים. מקרה אחר אירע כאשר לא הניחו להם לשאוב מים ממעיין השילוח. הפורעים שברו את פחי המים שלהם. הם שבו לביתם ללא מים ובפחים שבורים. אנשים חדשים אלו דרשו סיוע, שאם לא כך ישובו לארצם. תושבי התימנים הוותיקים של כפר השילוח הודיעו שאין להם שום עסק עם הערבים, והם חיים אתם בשלום על פי תנאים שנקבעו מראש.¹⁵

המתיישבים הוותיקים ביקשו ממר שמואל לופו שתתבצע פנייה לממשלה בנוגע לסוגיית המתיישבים החדשים. על הממשלה לתת פקודה למנוע מערביי המקום להתנפל על היהודים החדשים בפרט ועל הישנים בכלל, ואם לאו, יעזבו המהגרים הללו את הכפר, ישובו לחוצות העיר העתיקה, והמושבה תיהרס. נוסף על כך, לאור השינוי בהסכם בין מתיישבי כפר השילוח ובין תושבי סילואן דרשו המתיישבים הוותיקים שתינתן פקודה מלמעלה לסגור את הפרצה:

למנוע מיהודי וערבי לעבור דרך הגינה
להרשות שאיבת מים מהשילוח בלי מפריע
שלא יבואו לטייל בתוך המושבה

חששם של התושבים הוותיקים של כפר השילוח נבע מן הדאגה שאם לא יינתן מענה מידי ותקיף כלפי המתגרים במתיישבים החדשים, לא ירחק היום והתנכלותם תפגע אף במתיישבים הוותיקים ותבטל את ההסכם ביניהם. כבר ביום ו' בתמוז תרפ"ג (20.6.1923), יום שליחת המכתב, נקראו אל מר שמואל לופו ה"מוכתארים" של כפר השילוח העברי וכפר סילואן. המוכתאר הערבי הודיע שאין ידוע לו דבר ממקרים אלו והבטיח להזהיר עוד באותו ערב את בני כפר סילואן "להתנהג בידידות ואהבה כדי שאם יקרה דבר כזה פעם שנית, נצטרך לפנות לממשלה".¹⁶ יש מקום להנחה שהתנאים חזרו לקדמותם, והמהגרים החדשים שלא היו מבני העדה התימנית לא הופרעו ולא ניזוקו.

חוסר ביטחון המתיישבים בדרכם אל כפר השילוח וממנו

הגב' רחל נימן (נאמן), אשר שימשה גנת בכפר השילוח בשנים תרפ"ו–תרפ"ט (1926–1929), מתארת את ההליכה מירושלים אל כפר השילוח ואת החזרה אליה במציאות של אותם הימים. הגנת הייתה עושה את דרכה יחד עם

15 ארכיון עיריית ירושלים, תיק מס' 1342, מכתב מיום ו' בתמוז תרפ"ג (1923).

16 שם.

אחות המרפאה. אחות המרפאה הייתה קושרת מטפחת אחיות לבנה על ראשה ותושבי כפר סלואן נהגו בה כבוד רב, משום ששימשה מיילדת לנשות סלואן, וסיפקה לנזקקות מביניהן סדינים ומגבות. כשנשאלה האחות מי היא ההולכת אתה, ענתה בהלצה: "זאת רופאה של הדסה", אך הלצה זו היה בה כדי למנוע פגיעה בגננת: "אבל בעצם היא עשתה לי טובה, וכשהייתי צריכה לפעמים ללכת יחידה, אזי הערבים נהגו בי כבוד והיו מברכים אותי בשלום".¹⁷

מצב זה לא האריך ימים. באחד הימים סמוך לחג הפסח הייתה הגננת, הגב' רחל נימן (נאמן), אמורה לשבות בירושלים. הדרך לירושלים בתקופת המאורעות לא הייתה סימפטית, ובוודאי שלא בהליכה ביחידות. הגננת עשתה את דרכה העירה, כאשר עוזרת הגננת ובעלה עקבו אחריה עד כניסתה העירה. וזה תיאורה:

אני הייתי בעמק ולא יכולתי להבחין בכל הנעשה למעלה על ההר. וכשעליתי למעלה והנה קול צעקותיו של אליהו [...] הוא קרא: "שובי מהר!" פניתי לאחור וירדתי במהירות רבה ואליהו חיכה לי. הוא אמר לי שלמעלה יש תהלוכת נבי-מוסה [...] אני הספקתי לראות מעל מרפסת הגן את התהלוכה שיצאה משער-ציון לעומת שער האשפה, ואנו היינו בטח נפגשים על יד השער.¹⁸

הגב' שרה מליח, ממפוני כפר השילוח, מתארת את חוסר הביטחון בדרכים במילים: "הליכה בצוותא לבית הספר [...] שלכל מקום היו הולכים בצוותא ולא לבד מפחד הערבים".¹⁹

קשרים כלכליים בין תושבי כפר השילוח לערביי סלואן

יחסי שכנות טובים נרקמו במהלך השנים בין היהודים ובין הערבים בכפר השילוח. הרב יוסף מצימוני מתאר בזכרונותיו כך: "והערבים תושבי כפר השילוח הרבה מהם נעשו לידידים".²⁰ גם ערבי בשם מוחמד חוסיין סירחאן מסלואן מציין את היחסים עם שכניהם היהודים: "הם היו כמו אחים שלנו".²¹

17 ר' נאמן, יומנה של גננת ותיקה, תל-אביב תש"ך, עמ' 78.

18 שם, עמ' 80.

19 מזכרונות שהותירה אחריה הגב' שרה מליח ז"ל.

20 עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 241; טובי (לעיל, הערה 2), עמ' 126.

21 ע' פרת, "העלייה הראשונה לסלואן", כל העיר, ה' בשבט תשנ"ב (10.1.1992), עמ' 50.

יהודי הכפר נהגו לטפח גינות קטנות בסמוך לביתם, וגידלו בהן ירקות ומיני בשמים לשימושם האישי.²² היחסים הטובים בין הצדדים הביאו לקשרי מסחר הדדיים בין התושבים הערבים ליהודים ולהפך:

התושבים היהודים של כפר השילוח לא התחרו בשכניהם החקלאים [...] הערבים נהגו למכור לתושבים היהודים את תוצרתם החקלאית שהיתה משובחת מאד [...] וגם לא ביוקר [...] היו מגיעים לבתי היהודים במוצאי הפסח עם פיתות ולחם טריים, ומאידך השתמשו לזיבול שדותיהם בכל חומרי הפסולת והשירותים של היהודים.²³

בכפר השילוח היו שלוש חנויות, ותושבי סילוואן השתמשו בשירותיהן. שרה קראעין, תושבת סילוואן, מתארת רכישת תאנים ונפט אצל היהודים הודות למחירם הזול.²⁴ התלות ההדדית והאינטרסים המשותפים רקמו קשרי ידידות בין הצדדים, והללו גברו על אווירת השנאה שריחפה במציאות של אותם הימים. תושבי כפר השילוח היהודים נעזרו פעמים רבות בשירותי המוכיתאר הערבי בהדלקת האור בשבת בבתי היהודים תמורת סוכריות.²⁵

מאורעות תרפ"ט (1929) והפינוי הראשון של תושבי כפר השילוח

במהלך שנת תרפ"ט (1929) גברה ההסתה הערבית נגד היהודים בארץ ישראל. הסתה זו נבעה מהוויכוח על זכויות התפילה של היהודים ליד הכותל המערבי. שני הצדדים התחייבו בפני השלטון הבריטי לשמור על סטאטוס קוו ביחס למקומות הקדושים. בפועל, כל צד פירש את ההתחייבות על פי צרכיו. במהלך שנות העשרים אירעו מספר תקריות במקום התפילה בכותל המערבי בעיצומו של יום הכיפורים של שנת תרפ"ט (1928) אירעה בכותל המערבי תקרית בין הצדדים. השיא היה בהתנגשויות בין המשטרה הבריטית למתפללים היהודים. ההנהגה הערבית ניצלה את האירוע הזה בטענה שהיהודים מבקשים לפגוע במקומות הקדושים לאסלאם. במהלך שנת תרפ"ט (1929) גברה המתוחות סביב הכותל המערבי. המוסלמים ביצעו פעולות מתגרות באזור הכותל, השמיעו קריאות מואזין בעת תפילות היהודים, ופתחו מעבר להולכי רגל

22 מוזיכרונות שהותיר אחריו מר אהרן מליח ז"ל, מוכיתאר כפר השילוח.

23 יי גולדשטיין, "משלחים היהודים מכפר השילוח", ערב שבת, י"ד בשבט תשמ"ו (24.1.86), עמ' 33.

24 צ' מלכוב וחי' אבו טועמה, "השיבה לכפר השילוח", עיתון ירושלים, ד' בסיון תשנ"ה (2.6.65), עמ' 18.

25 פרת (לעיל, הערה 21).

באחד מן הקירות הניצבים לכותל המערבי. בתגובה לכך הוקמו במגזר היהודי ועדים למען הכותל המערבי, והללו קראו למוסדות הלאומיים לפעול פעולה תקיפה בעניין. ככל שקרב מועד יום הכיפורים של שנת תר"ץ (1929), כך גבר המתח בירושלים סביב שאלת הכותל המערבי. סדרה של הפגנות ותקריות מקומיות בין יהודים לערבים בירושלים החלה בתשעה באב תרפ"ט (15.8.1929), ובהמשך נדקר צעיר יהודי אשר מת מפצעיו חמישה ימים מאוחר יותר. בלוויה שהתקיימה למחרת אירעו התנגשויות בין חלק מהמשתתפים ובין המשטרה.

תפילות יום השישי של המוסלמים בהר הבית ביום י"ז באב תרפ"ט (1929) הובילו למהומות קשות. באירועים אלו ניסו הערבים לפרוץ לשכונות היהודיות בעיר החדשה. בו בזמן תקפו קבוצות גדולות של ערבים את כל שכונות הספר היהודיות בירושלים. למחרת פשטו התנקשויות אלימות על פני כל הארץ, ונמשכו שבוע ימים. במהלך הותקפו יהודים בעיקר בערים המעורבות ובמספר יישובים קטנים ומבודדים, שחלקם פונו מתושביהם, נבזזו ונהרסו. כוחות הביטחון הבריטיים הדלים, שצומצמו בשנות העשרים השקטות, התקשו לספק הגנה ליישוב היהודי.

בימי המאורעות נהרגו למעלה ממאה ושלושים יהודים ומאות נפצעו. ההתפרעויות החמורות ביותר אירעו בחברון, שם נטבחו ביום השני למהומות, ביום י"ח באב תרפ"ט (24.8.1929) שישים ושישה יהודים. שאר יהודי העיר פונו ממנה בחסות הצבא הבריטי.

תגובת היישוב למאורעות

ערב פרוץ המאורעות היו כוחות ה"הגנה" בירושלים, כרוב היישובים היהודיים, מעטים ובלתי מאורגנים, והם סבלו ממחסור בנשק. ההתארגנות נעשתה בזמן המאורעות ממש ולוותה לפרקים בכישלונות צורבים. למרות זאת הצליחו אנשי ההגנה בירושלים להציל את תושבי השכונות היהודיות ולתת לתושביה משענת ביטחונית כלשהי, קודם שדוכאו המהומות בידי המשטרה ובידי תגבורות הצבא הבריטי שהגיעו לארץ. מאורעות אלו היכו בהלם את היישוב היהודי בעצמתם ובהיקפם. לא היו אלה תקריות מקומיות, אלא תופעה כלל-ארצית. המשתתפים במאורעות נמנו על כל שכבות הציבור הערבי. ההתקפות היו מאורגנות ובידי התוקפים היה נשק רב ותחמושת. הציונות עמדה כאן מול התנגדות מפתיעה בעצמתה. תחושת הביטחון של שנות העשרים פינתה

את מקומה לדאגה ולחרדה גדולה לגבי העתיד, ולחשבון נפש עמוק בכל השאלות הנוגעות ליחסים עם הערבים. המאורעות תבעו לחזק את כוחות ההגנה בכל דרך אפשרית.

היחסים בין תושבי כפר השילוח לבין שכניהם ערב מאורעות תרפ"ט (1929)

הרב יוסף מצימוני מציין בזיכרונותיו את היחסים עם שכניהם הערבים: "הכול היה באופן מצוין עד שנת תרפ"ט".²⁶ תיאור דומה אנו מוצאים אף בזיכרונותיו של משה יהוד: "באותם ימים חיינו אנו ושכנינו הערבים ביחסים טובים".²⁷

החרפת העימותים וההתנגשויות בין יהודים לערבים בירושלים, בחברון ובצפת גרמו לחששות בלב תושבי כפר השילוח המבודד. התושבים התכנסו בבית הכנסת הגדול, והחליטו לשלוח משלחת אל השייח' הזקן של סילואן בבקשה לקבלת חסות. הוא קיבלם בכבוד ושמע את בקשתם. בסיום, שלף רובה עתיק וקרא: "כל עוד אני בחיים וזאת היד מחזיקה רובה – שעה לא תפול מראשכם! [...] אולם בשביל דרכי שלום לכו ודברו דברכם גם עם המוכתרים".²⁸ המשלחת שמה את פניה לביתו של מוכ'תאר סילואן עליון. בביתו של המוכ'תאר התארחו באותה שעה מוכ'תאר סילואן תחתון, זקני הכפר ומספר צעירים מן הכפר ומחוצה לו. היהודים התקבלו על ידי הצעירים בשנאה גלויה, והצעירים הניאו את הזקנים מלהעניק ליהודים חסות.²⁹

מאורעות תרפ"ט (1929) והשפעתם על תושבי כפר השילוח

מאורעות הדמים גרמו לתושבי כפר השילוח להתבטל מעבודה. הללו לא יכלו לעלות לירושלים עקב חוסר ביקוש לעבודתם, עקב חשש סכנת הדרכים לירושלים וממנה אל הכפר ובגלל חוסר הביטחון ברחובותיה. הממשל הבריטי שלח מספר שוטרים ערבים שיגנו על מתיישי כפר השילוח. אלה התכנסו באחד מבתי הכפר ולא העזו להראות את עצמם ברבים, שמא יזוהו על ידי ערביי סילואן.

26 עובדיה (לעיל, הערה 2), עמ' 244; טובי (לעיל, הערה 2), עמ' 133.

27 מזיכרונות מר משה יהוד.

28 זרחי (לעיל, הערה 2), עמ' 269.

29 שם, עמ' 270.

ההנהגה היהודית בירושלים לא סמכה על השוטרים הערבים. עוד באותו ערב נשלחו עשרה בחורים צעירים להגן על תושבי כפר השילוח. נוכחותם הפיחה מעט ביטחון בקרב התושבים. עם זאת, לא יכלו בחורים אלה לבצע את מלאכתם מחשש שיתגלו על ידי השוטרים הערבים. חלק מהתושבים הסתירו את הבחורים בביתם, והאחרונים השתדלו לבצע את מלאכתם במסגרת האפשרויות המגבילות. למחרת, כשהבינו הבחורים שנוכחותם במקום בעייתית, אף שהיא נוסכת ביטחון בתושבים, החליטו לעזוב את הכפר לטובת מקום אחר שזקוק להגנתם. טרם יציאתם, הדריכו את צעירי כפר השילוח כיצד להגן בזעיר-אנפין על התושבים. בליל יום שישי, י"ז באב תרפ"ט (23.8.1929) נערכו התקפות על שכונות יהודיות בסביבות העיר העתיקה. למחרת היום עזבו השוטרים הערבים את הכפר. אין ידוע אם קיבלו פקודה לבצע משימה אחרת או שמא עזבו מיזמתם.

ביום שבת, י"ח באב תרפ"ט (24.8.1929) נערך טבח אכזרי ביהודי חברון, ועשרות מהם נהרגו. כשנפוצה הידיעה על כך בקרב תושבי כפר השילוח, חששו התושבים לחייהם. ההנהגה היהודית שלחה למקום ארבעה חברים חמושים להגן על התושבים. באותה עת עבר אדם זר ליד בתי כפר השילוח וקרא בקול: "אחרי טבח היהודים בחברון יערכו טבח בכפר השילוח".³⁰ התושבים הערבים הפסיקו להתייחס אל התושבים היהודים. חלקם הזעיפו פנים כאומרים שאינם מעוניינים בנוכחות השכנים היהודים במקום. קו הטלפון שהיה מחובר למרפאת הכפר נחתך.³¹

משלחת שכללה את אהרן מליח, מוכיתאר כפר השילוח, הרב יוסף מצ'מוני, רב הכפר, ושלושה נציגים נוספים מוועד כפר השילוח פנו אל מוכיתאר סילוואן (כנראה מוכיתאר סילוואן תחתון). הללו פירטו לפניו את חששותיהם מדברי האדם הזר. המוכיתאר, חגי מוחמד גוזלאן, ציווה לקרוא אליו את נכבדי סילוואן. הלה הזהיר את נכבדי הכפר הערבי לשמור על חיי אחיהם היהודים. הוא דרש מהם שאם ישמעו בלילות קבוצות אנשים היורדות אל הכפר, ימנעו מהם להיכנס לכפר. חגי מוחמד גוזלאן הפקיד בידי הנכבדים את האחריות על שלומם של היהודים באמרו: "תגידו לו, שאני יהודי בן יהודי".³²

30 ריאיון שנערך עם מר משה יהוד, עמ' 4 (מספור שלי). תודתי נתונה לגב' ד"ר צביה טובי שהעמידה לרשותי ריאיון זה.

31 גולדשטיין (לעיל, הערה 23).

32 מזיכרונות מר משה יהוד.

התגוננות התושבים מפני הפורעים

אחדים מן התושבים היהדים החלו לאסוף ערמות אבנים בפתחי הבתים לשם הגנה.³³ תושבי הכפר רוכזו במספר גושי בתים. הילדים כונסו בקומות הראשונות, בעוד שהמבוגרים עמדו על משמרתם בקומות העליונות חמושים באקדחי פאלינים (=אקדחי פורים), אבני חצץ ולוחות פח. המטרה הייתה לגרום לתחושה של ירי חי באמצעות השימוש באקדחי הפאלינים ויידוי אבני החצץ על הפחים. נוסף על כך הצטיידו הגברים בסכינים. מחוץ לבתים הסתובבו נכבדי סילואן ותושבי המקום ובראשם המוכיתאר, חגי מוחמד גוזלאן. הלה שחט כבשים לכבוד ראשי הכנופיות והסביר להם שהתושבים היהודים בכפר השילוח אינם אשכנזים ואינם ציונים, אלא באו מארץ ערבית, מתימן, והם אנשים צנועים וטובים.³⁴ הפורעים תושבי חברון שוכנעו על ידי המוכיתאר ונכבדי סילואן שלא לתקוף את כפר השילוח, ועזבו את המקום.³⁵ למחרת היום הופיע המוכיתאר והודיע לתושבים על חזרה לשגרה.

ארבעת החברים החמושים שנשלחו להגן על התושבים, לבשו עליהם בגדים תימניים, ונראו כחלק מהתושבים. הללו שיפרו את עמדותיהם בין ריכוזי המתישבים על פי הצורך. לעתים קרובות היו החברים קרובים לשימוש באש חיה. בקשת זקני כפר השילוח הייתה להימנע מכך מחשש לזיהויים על ידי תושבי סילואן ולהתקפה על בתי השכונה. תושבי סילואן הרגישו כנראה בנוכחות ציונים חמושים בבתי כפר השילוח. החברים חששו לביטחונם ולביטחון התושבים והחליטו לעזוב את המקום. זקני כפר השילוח שידלו אותם לא לעזוב את השכונה. הערבים ביקשו לערוך חיפוש באחד הבתים שחלק מהחברים התרכזו בו. הללו עברו מידיית לעמדה אחרת מחשש להתגלות על ידי ערביי סילואן.³⁶ מאוחר יותר, נשלח שק לחם שהכיל חוץ מכיכרות לחם אף תחמושת לחברי ההגנה בכפר, אך אלה כבר עזבו את כפר השילוח.³⁷

33 שם.

34 פרת (לעיל, הערה 21), עמ' 51. ארבע שנים מאוחר יותר ביקש המוכיתאר אישור בכתב מיהודי כפר השילוח על כך שהגן עליהם בימי הפרעות. ראו תוכן התעודה, אצל י' ניני, "תעודת תודה לערביי", שדמות מו (תשל"ב), עמ' 28-29; ז' וילנאי, ירושלים בירת ישראל: העיר העתיקה, ב, ירושלים 1972, עמ' 263.

35 עלי-פדואל (לעיל, הערה 2), עמ' 104-105.

36 ארכיון ההגנה, תיק מס' 57/105.

37 ר' ינאית, י' אברהמי וי' עציון (עורכים), ההגנה בירושלים: עדויות וזכרונות מפרו חברים, ספר ראשון תר"פ-תש"ז, ירושלים תשל"ד, עמ' 96-97.

מעשיו של חגי מוחמד גוזלאן הביאו את מתיישבי כפר השילוח לידי מעשה. ביום כ"ב באדר תרצ"א (11.3.1931) ביקשו תושבי כפר השילוח ממר משה וואלירו, יו"ר הוועד הכללי לקהילות הספרדים ונשיא הוועד, להכיר תודה לחגי מוחמד גוזלאן על פועלו במאורעות תרפ"ט (1929):

הננו מחלים פני כבודו להביע מצד כב' שביעת רצון על מעשיו של האיש הנז"ל בכתב ויבקש ממנו שלא ישנה את יחסו גם להבא, והדבר הזה יחשב מצד כב' טובה כפולה, א' שהאיש יתעודד למשמע אזניו אחרי שיראה שכבודו ידע מיחסו זה. ב' ידע שאדוני בתור איש המעלה אשר בין אחינו היהודים מעונין בבטחון שישרור במקום הזה, ועי"ז ימשיך את הגנתו גם להבא.³⁸

יש להניח שמכתב הוקרה זה אכן הגיע לידי. שנתיים מאוחר יותר, בשנת תרצ"ג (1933), פרסמו המתיישבים, כנראה על פי בקשתו, מכתב תודה לחגי מוחמד גוזלאן, שנקרא בשם "להגיד לאדם ישרו".³⁹ ומדוע? רוח ההסתה לא פסחה אף על משפחתו הקרובה של חגי מוחמד גוזלאן. שלושה מילדיו, שניים מבני דודיו וקרובים נוספים נאלצו להימלט לירדן עם פרוץ המלחמה. מכתב הכרת התודה יהיה בו כדי לסייע בחזרתם מירדן ביום מן הימים.

הפינוי הראשון של תושבי כפר השילוח בשנת תרפ"ט (1929) ותוצאותיו

עזיבתם של השוטרים הערבים וחברי ההגנה את כפר השילוח גרמו לתחושת חוסר ביטחון מפני הבאות. ההגנה שסיפקו מוכ'תאר סילואן ונכבדי הכפר מפני כנופיות חברון לא הפיגו את החששות מלב המתיישבים. התושבים התפנו מבתיהם אל העיר העתיקה בירושלים. חלקם מצאו מחסה בתלמוד-תורה הספרדי, אחרים התאכסנו בקומה התחתונה של בית כנסת חב"ד, והיו כאלה שהתגוררו בבתיים שהושכרו בעבורם על ידי הוועד הלאומי. בימים הראשונים נתמכו המפונים על ידי הרשויות.⁴⁰ חודש מאוחר יותר, ביום י"ד באלול תרפ"ט (19.9.1929) הופנה מכתב מאת ועד העזרה המחוזי בבקשת סיוע בסידור עבודה לפליטי כפר השילוח. במכתב מצוינים שמות שלושים ושמונה בתי אב ופירוט מקצועותיהם במטרה למצוא להם מקורות תעסוקה.⁴¹

38 ארכיון עיריית ירושלים, תיק מס' 1342.

39 ניני (לעיל, הערה 34); וילנאי (לעיל, הערה 34).

40 זרחי (לעיל, הערה 2), עמ' 274.

41 ארכיון עיריית ירושלים, תיק מס' 1342.

רכוש התושבים שנותר בכפר השילוח

טרם הפינוי ריכזו התושבים את רכושם בבית הכנסת הגדול, והפקידו את השמירה עליו בידי שוטר וארבעה ערבים. התמורה שקיבל כל אחד מהשומרים הערבים בעבור שמירת יום ולילה עמדה על סך עשרים גרוש בלבד.⁴² מספר המפונים מכפר השילוח עמד על מאתיים חמישים ותשעה מתושבים.⁴³ שכירת הבתים בירושלים הביאה חלק מן המתושבים לשוב לבתיהם בכפר השילוח כדי לקחת את רכושם שנותר במקום. הללו פונים אל ועד הספרדים בבקשה לאפשר את שמירת הנכסים שנותרו בכפר השילוח: "עתה, לאחר שיילקחו המיטלטלין, לא יהיה צורך בשמירה וישנו חשש שערביי המקום ינצלו את המצב וישדדו את המבנים עצמם והשכונה תיהרס".⁴⁴

חשש התושבים אכן התברר כמוצדק. הדעת נותנת שלא ניתן מימון לשמירת רכוש התושבים על ידי ועד העזרה, מאחר שמרבית התושבים העבירו את רכושם לבתיהם המושכרים בעיר העתיקה. חלק מן התושבים נאלצו כנראה לממן בעצמם את שמירת הרכוש שנותר מאחור. כאשר אותם מפונים אשר לא לקחו את רכושם ירדו אל בתיהם במושבה, הם לא מצאו דבר מהמיטלטלין שהותירו בבית הכנסת הגדול.⁴⁵ ועד הספרדים נענה לבקשתם ופנה אל מושל ירושלים ביום י"ב במרחשון תר"ץ (15.11.1929) בתביעה להעמיד שומר על הנכסים שנותרו בכפר השילוח: "ובהיות והרכוש הזה שנשאר מבלי יושב ומבלי כל משמר עלול לסבול מנוקים ומבזה, הננו לבקש מרו"מ [=מרום מעלתו] לצוות להעמיד שם משמר שוטרים או לעשות את מוכתר הכפר לאחראי על כל הנזקים שיחולו ברכוש הזה".⁴⁶

בקשתם של המפונים נבעה ממספר סיבות. הראשונה: הלקח שנלמד מתקופת מלחמת העולם הראשונה. בעת שגויסו מרבית הגברים לצבא העות'מאני, חלק לא מבוטל מן הבתים נותרו ריקים ושוממים. ערביי המקום ניצלו את המצב ושדדו את דלתות הבתים, את הרעפים ואת החלונות, וגרמו

42 התשלום בוצע אחת לחמישה-עשר יום, ועמד על שתיים-עשרה לא"י. יש יסוד להניח שבתקופה הקצרה שלאחר הפינוי השתתפו המפונים בשכר השמירה. מאוחר יותר, עקב קשיים כלכליים, מומן שכר השמירה על ידי ועד העזרה לפליטי ירושלים. א.צ.מ.: 1/143.

43 ארכיון עיריית ירושלים, תיק מס' 1342.

44 שם.

45 גולדשטיין (לעיל, הערה 23).

46 ארכיון עיריית ירושלים, תיק מס' 1342.

נזקים כבדים למבנים. השנייה: קשיי היום-יום הכוללים דאגה לרכושם במושבה. עול הפרנסה בתוספת תשלום שכר שומרים לא אפשרו להם להמשיך לממן את השכר הזה. השלישית: התושבים חשבו לשוב לבתיהם במושבה כאשר יושלט ביטחון בארץ, ורצו למצוא את רכושם כבתחילה.

ביום י"ג בכסלו תר"ץ (15.12.1929) התקבל אישור לבקשה מאת מושל ירושלים. ועד עתה הספרדים פנה אל אהרן מליח, מוכיתאר כפר השילוח, בבקשה להקצות בית לצורך שמירה מיוחדת לבתי המושבה לתקופה ארוכה.⁴⁷

סיכום

מערכת היחסים שבין מתיישבי כפר השילוח ובין שכניהם תושבי סילוואן ידעה עליות ומורדות. התושבים היהודים סבלו התנכלויות, פריצות לבתים וגנבות. מנגד, הקימו המתיישבים מנגנוני הגנה מפני הפורצים, והפנו בקשות להעמדת שמירה במקום בדומה לשכונות אחרות מחוץ לחומה. התערבות גורמי הממשל הביאה לידי קביעת תנאים מוסכמים בין המתיישבים לתושבי סילוואן. עם זאת, התקיימו יחסי ידידות בין הצדדים. האיזון התערער בשעה שהגיעו מתיישבים חדשים למושבה, שלא שמרו על הכללים המוסכמים בין הצדדים. תושבי כפר השילוח הוותיקים טעו בכך שלא דאגו לשמירה על הסטאטוס קוו. בסופו של דבר, האלימות מצד תושבי סילוואן פגעה בכלל המתיישבים, ורק לאחר פניות לממשל יושרו ההדורים ביניהם.

מאורעות תרפ"ט (1929) גרמו לחוסר שקט בכפר השילוח. דאגתם של המתיישבים גברה בעת שנשלחו שוטרים ערביים וחברי הגנה להגן על המושבה, אך הללו לא יכלו למלא את ייעודם. התוצאה הייתה שהמושבה נותרה ללא שמירה, וקו הטלפון היחיד שקישר בין המושבה ובין העיר העתיקה נותק. התושבים נקטו יזמה להגנתם בסיוע מוכיתאר סילוואן תחתון ונכבדי הכפר, והללו הצליחו למנוע מן הכנופיות לפגוע במתיישבים. חלק מן המשפחות עזבו את המקום לפני הפרעות, ובמהלכן המשיכו לדרבן את המשפחות שעדיין נותרו שם להעתיק את מגוריהן אל העיר העתיקה עד יעבור זעם. אלה הפקידו את רכושם בידי המקומיים תמורת שכר קצוב מראש. מאוחר יותר התבצעה שמירה אף על בתי המושבה כלקח נלמד מאירועי מלחמת העולם הראשונה.

עקב המאורעות, משפחות רבות לא חזרו לכפר השילוח. אחדות מהן השתכנו תחילה בעיר העתיקה ומאוחר יותר התיישבו בשכונות אחרות בירושלים. משפחות אחדות העתיקו את מושבן לשכונת מחנה יהודה שבפתח תקווה.

